

UDC 373.064.3:343.5-053.6
DOI: 10.34671/SCH.NBR.2020.0402.0003

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОДОЛАННЯ НАСИЛЛЯ ПІДЛІТКІВ У ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

© 2020
SPIN: 7120-6900
ORCID: 0000-0002-7271-8535

Мілінчук Світлана Петрівна, аспірант кафедри соціальної педагогіки
та педагогіки вищої школи

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
(43000, Україна, Луцьк, вулиця Винниченка, 30, e-mail: milinchuk.svitlana@gmail.com)*

Анотація. У статті розглядається проблема насилля щодо підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах, причини та умови його виникнення. Представлений аналіз наукових поглядів вчених різних галузей знань щодо проблеми насилля в середовищі підлітків. Звертається увага на психологічні, педагогічні, соціальні, юридичні аспекти досліджуваної проблеми. Розглянуто різні підходи до визначення поняття «насилля». Підкреслено, що «насилля» це негативне явище, яке спрямоване на нанесення фізичної, психологічної чи моральної шкоди іншій людині, з метою залякування, навіювання почуття страху. Наводяться результати опитування проявів насилля в середовищі підлітків. Опитування засвідчило, що школа є тим місцем, де підлітки найчастіше зустрічаються з негативним ставленням та знущанням однокласників, ровесників, дещо меншою мірою – учнів старших класів. Результати показали, що найчастіше насилля проявляється у формі фізичного, вербального знущання, морального пригнічення та інших формах. Підтверджується думка, що чим молодший підліток, тим частіше він потрапляє в ситуації з проявами фізичного і психічного насилля. Розкрито можливості подолання насильницьких дій серед учнів підліткового віку. Звертається увага, що робота з подолання насилля серед підлітків потребує ефективних способів його попередження. Проаналізовано особливості соціально-педагогічної роботи попередження проявів насилля між школярами підліткового віку. Стверджується, що з метою запобігання насилля щодо підлітків необхідна чітка цілеспрямована та скоординована робота соціального робітника і поліції. Доведено, що ефективним способом профілактики насилля серед дітей підліткового віку є програма освітнього проекту «Випробувуй у безпеці». Необхідними складовими програми є заняття, з профілактики асоціальної поведінки з основами правових знань. Заняття передбачають подолання невпевненості, коригування негативного уявлення про себе, засвоєння конструктивних способів поведінки у конфліктних ситуаціях шкільного життя. Отримані дані порушують важливу проблему подолання насилля серед дітей підліткового віку, що є актуальним для дослідження в галузі соціально-педагогічної науки.

Ключові слова: насилля, фізичне насилля, психічне насилля, підлітковий вік, підліток, соціальний працівник, патрульна поліція, шкільний поліцейський

SOCIO-PEDAGOGICAL ASPECTS ADDRESSING VIOLENCE AMONG ADOLESCENT IN SCHOOL ENVIRONMENT

© 2020

Milinchuk Svitlana Petrivna, postgraduate student of the department of social pedagogy
and pedagogy of the higher school

*East Europe national university of the name of Lesia Ukrainian
(43000, Ukraine, Lutsk, Vinnychenko street, 30, e-mail: milinchuk.svitlana@gmail.com)*

Abstract. The article deals with the problem of violence against teenagers in secondary schools, the causes and conditions of its occurrence. The analysis of scientific views of scientists from different fields of knowledge on the problem of violence in the environment of adolescents is presented. Attention is paid to the psychological, pedagogical, social, legal aspects of the problem under study. Different approaches to defining the concept of “violence” are considered. It is emphasized that «violence» is a negative phenomenon, which is aimed at causing physical, psychological or moral harm to another person, in order to intimidate and instill a feeling of fear. The results of a survey of adolescent violence are presented. The survey showed that school is the place where teenagers are most often confronted with the negative attitude and bullying of classmates, peers, and to a lesser extent – high schoolers. The results show that violence is most often manifested in the form of physical, verbal abuse, moral oppression and other forms. It is confirmed that the younger the teenager is the more often he or she gets into situations of physical and mental abuse. Possibilities of overcoming violent actions among teenage students are revealed. Attention is drawn to the fact that working to combat violence among adolescents requires effective ways to prevent it. The peculiarities of social pedagogical work to prevent manifestations of violence between teenagers in school are analyzed. It is argued that the purpose of preventing violence against adolescents requires a clear, focused and coordinated work of a social teacher and police. It has been proved that the program of the educational project “Try it out in safety” is an effective way to prevent violence among teenage children. Necessary components of the program are lessons on the prevention of asocial behavior with the basics of legal knowledge. Classes involve overcoming uncertainty, correcting negative self-beliefs, learning constructive ways of behavior in conflict situations of school life. The findings raise an important problem in addressing violence among adolescent children, which is relevant for research in the field of social pedagogical science.

Keywords: violence, physical abuse, mental abuse, adolescence, teenager, social worker, patrol police, school police officer.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ НАСИЛИЯ В СРЕДЕ ПОДРОСТКОВ

© 2020

Милинчук Светлана Петровна, аспирант кафедры социальной педагогики
и педагогики высшей школы

*Восточноукраинский национальный университет имени Леси Украинки
(43000, Украина, Луцк, улица Винниченко, 30, e-mail: milinchuk.svitlana@gmail.com)*

Аннотация. В статье рассматривается проблема насилия в отношении подростков в общеобразовательных учебных заведениях, причины и условия его возникновения. Представлен анализ научных взглядов ученых различных отраслей знаний по проблеме насилия в среде подростков. Обращается внимания на психологическое, педагогические, социальные, юридические аспекты исследуемой проблемы. Рассмотрены различные подходы к определению. Хуманитарни Балкански изследвания. 2020. Т. 4. № 2(8)

нию поняття «наси́лліе». Підкреснуто, що «наси́лліе» это негативное явление, которое направлено на нанесение физического, психологического или морального вреда другому человеку, с целью запугивания, внушения чувства страха. Приводятся результаты опроса проявлений наси́лліе в среде подростков. Опрос показал, что школа является тем местом, где подростки чаще всего встречаются с негативным отношением и издевательствам одноклассников, ровесников, в несколько меньшей степени – учеников старших классов. Результаты показали, что чаще всего наси́лліе проявляется в форме физического, вербального издевательства, нравственного угнетения и других формах. Підтверджується мнєння, що чєм младише ребєнок, тєм чєстєє єєє попадаєтє в ситуації с проявлєннєми фізичєско-го і психологієскогєє наси́лліє. Раскрыты возможности преодоления насильственных действий среди учащихся подросткового возраста. Обращается внимание, что работа по преодолению наси́лліє среди подростков нуждается эффективных способов его предупреждения. Проанализированы особенности социально-педагогической работы предупреждения проявлений наси́лліє между школьниками подросткового возраста. Утверждается, что с целью предотвращения наси́лліє в отношении подростков необходима четкая целенаправленная и скоординированная работа социального работника и полиции. Доказано, что эффективным способом профилактики наси́лліє среди детей подросткового возраста является программа образовательного проекта «Испытай в безопасности». Необходимыми составляющими программы являются занятия, по профилактике асоциального поведения с основами правовых знаний. Занятия предусматривают преодоления неуверенности, корректировки негативного представления о себе, усвоение конструктивных способов поведения в конфликтных ситуациях школьной жизни. Полученные данные нарушают важную проблему преодоления наси́лліє среди подросткового возраста, является актуальным для исследования в области социально-педагогической науки.

Ключевые слова: наси́лліє, физическое наси́лліє, психическое наси́лліє, подростковый возраст, социальный работник, патрульная полиция.

ВВЕДЕННЯ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У зв'язку зі змінами, що відбуваються у сучасному світі все актуальнішою стає проблема наси́лліє щодо підлітків.

У реформованні системи освіти значна увага звертається на подолання наси́лліє в шкільному середовищі. Закон України «Про загальну середню освіту» є одним із головних щодо захисту неповнолітніх від різних форм наси́лліє в контексті Всесвітньої декларації прав дитини. Ці ж стандарти визначені й Державними стандартами середньої освіти [1].

Ефективність здійснення завдань реформи залежить від цілеспрямованого процесу подолання проявів різних форм наси́лліє в освітньому середовищі. Тому сьогодні особливо актуально залишається проблема протидії підлітковому наси́лліє, що сприятиме попередженню негативних явищ через формування у підлітків знань, умінь і навичок, які сприятимуть їх відповідальній та безпечній поведінці. Значну роль має відіграти спільна робота соціального працівника і поліції, в основі якої лежить завдання захисту дітей, надання їм допомоги у подоланні всіляких форм наси́лліє.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких розглядається аспект цієї проблеми і на яких обґрунтовується автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Подолання наси́лліє серед підлітків присвячено ряд досліджень. Короткий енциклопедичний словник соціальної роботи визначає наси́лліє як примус (дія), що здійснюється індивідом або групою для досягнення поставленої мети і, який стосується з прямих нанесенням фізичної, психологічної або моральної шкоди іншій особі або з загрозою такого нанесення [2].

У дослідженнях Ю. Лисюк поняття «наси́лліє» розглядається як соціальне явище і визначається як умисна дія, що здійснюється соціальною групою або індивідом, яка прямо пов'язана з нанесенням або загрозою нанесення фізичної, психологічної шкоди іншій людині [3].

Філософ А. Гусейнов трактує поняття наси́лліє як: «примус або шкода, які здійснюються всупереч волі того або тих, проти кого направлєні». Наси́лліє – це посягання на свободу людської волі» [4].

Теоретичний аналіз наукових досліджень вчених різних галузей дає можливість зрозуміти важливість соціально-педагогічної проблеми наси́лліє в умовах освітнього середовища та деталізації змісту форм соціально-педагогічної роботи, в основі якої лежить цілеспрямована взаємодія соціального працівника і поліції у наданні допомоги і подолання всіляких форм наси́лліє шляхом просвітницької роботи з підлітками.

Обґрунтування актуальності дослідження. Проблема наси́лліє в освітньому середовищі стала предметом наукового аналізу в працях різних сфер: психології, соціальної педагогіки, філософії, юриспруденції, медицини. Наразі особливо важливою і мало розробленою в сучасній соціально-педагогічній науці і практиці є проблема подолання наси́лліє і жорстокості серед дітей підліткового віку. Проблема наси́лліє серед підлітків стає актуальнішою, щоб запобігти цьому апробували програму освітнього проекту «Випробувуй у безпеці».

МЕТОДОЛОГІЯ

Формування цілей статті. Теоретично обґрунтувати проблему наси́лліє та форми його прояву серед підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах і здійснити апробацію просвітницько-профілактичної програми «Випробувуй у безпеці» з питань запобігання фізичного і психологічного наси́лліє.

Постановка завдання. Визначити прояви наси́лліє у поведінці підлітків та з'ясувати соціально-педагогічні умови його профілактики.

Методи, методики та технології, що використовувалися. Аналіз педагогічної, психологічної, соціологічної, юридичної, філософської літератури, з метою уточнення змісту поняття «наси́лліє»; порівняння, класифікація, систематизація й узагальнення емпіричних даних про сутність та соціально-педагогічні умови профілактики наси́лліє серед підлітків.

РЕЗУЛЬТАТИ

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням наукових результатів. Поняття «наси́лліє» розглядається вченими різних галузей знань по-різному. Спираючись на досягнення в галузі філософії, психології, соціології, педагогіки, юриспруденції з даного питання та використовуючи власне розуміння поняття наси́лліє, ми зробили спробу дати визначення сутності цього поняття.

У своїх працях Н. Максимов, Т. Нестеренко наголошують, що наси́лліє – це негативне явище, яке призводить до порушення прав та приниження гідності людини [5].

Виходячи з цього можна зазначити, що наси́лліє – це умисна поведінка, що полягає у вчиненні фізичного впливу або порушенні психічної цілісності шляхом примушування або погроз.

Особливо важливою і мало розробленою в сучасній соціально-педагогічній науці і практиці є проблема наси́лліє серед підлітків.

Підлітковий вік – важкий період фізичного дозрівання і психологічного дорослішання дитини. У цей період усі сторони розвитку піддаються якісній перебудові, виникають і формуються психологічні новоутворення,

закладаються основи свідомої поведінки. Як зазначав Л. Виготський в підлітковому віці дитина проходить через черговий критичний період у розвитку, що характеризує формування ряду новоутворень, коли за надзвичайно короткий строк дитина змінюється в цілому [6].

Насилля серед підлітків має різну природу і характер, проявляється як у формі одноразових насильницьких дій, так і у вигляді постійних знущань. Особливу небезпеку становить фізичне і психологічне насилля.

Фізичне насилля спрямоване на зумисне нанесення фізичних ушкоджень дитині однолітками, дорослими, батьками, або іншими особами, або відповідальними за їхнє виховання. Ці ушкодження можуть викликати серйозні порушення фізичного, психічного здоров'я або відставання в розвитку.

Психічне (емоційне) насилля щодо дитини – це періодичний, тривалий або постійний вплив дорослих на дитину, що призводить до формування у неї патологічних рис характеру або таких, що гальмують розвиток особистості.

Зокрема, Є. Крічевська зазначає, що психологічне насилля можна визначити як дію, спрямовану на особу дитини, погіршення її емоційного самопочуття й благополуччя. До основних його видів дослідниця відносить насмішки, цькування, обзивання, присмікування, необ'єктивне оцінювання, висміювання, приниження, відмову від спілкування під час навчання [7].

Схожі думки висловлює дослідниця Л. Рудь, поділяючи шкільне насилля на емоційне і фізичне. Науковець зауважує, що емоційне насилля – це діяння, що впливає на погіршення психологічного благополуччя дитини. Таке насилля викликає емоційне напруження, принижує, знижує самооцінку. До видів емоційного насилля вона відносить глузування, надання прізвиськ, висміювання, приниження, ізоляцію. Фізичним насиллям називають застосування фізичної сили щодо дитини, однолітками у результаті якого можливе завдання тілесної травми [8].

На думку Ю. Антоняна, насилля щодо підлітків – це дії або бездіяльність, які застосовуються примусово з метою фізичного, психічного, сексуального та інших видів насилля. Зокрема, психічне насилля щодо підлітків – це будь-яка дія, що викликає у дитини стан емоційної напруги, піддаючи небезпеці віковий розвиток її емоційного життя. Фізичне насилля – це навмисні дії, що викликають у нього відчуття болю [9].

Аналіз наукових досліджень показує, що нині недостатньо здійснюється цілеспрямований процес на подолання проявів різних форм насилля в освітньому середовищі.

Нами проаналізовані ситуації, що порушують процес особистісного становлення підлітка, які створюють об'єктивні передумови для виникнення і прояву таких рис особистості, які стають основою його поведінки як об'єкта чи суб'єкта насилля.

З метою визначення ставлення учнів до проблеми насилля було проведено опитування учнів 5–8 класів загальноосвітніх шкіл районів та міст Волинської області. Усього в опитуванні взяли участь 110 учнів.

На початку дослідження підліткам було запропоновано відповісти на ряд запитань. Першим було запитання: «Чи знаєте ви, що таке насилля?». Виявилось, що 25,4 учнів 5–6 класів та 55,8 6–8 класів розуміють сутність цього поняття. Однак 10,1 учням 5–6 класів було важко відповісти на дане запитання.

Наступним було запитання «Чи часто у вас виникають непорозуміння з однокласниками та учнями старших класів?». Відповіді засвідчили, що у 65,0 учнів 5–6 класів частіше виникають непорозуміння з однокласниками та з боку учнів інших класів. У 42,0 учнів 7–8 класів непорозуміння виникають з боку учнів старших класів та дитячих угруповань.

Важливим стало запитання «Чи зазнавали ви знущань з боку шкільного середовища?». Підлітки 5–6 та 7–8 класів

засвідчили, що найбільше зазнавали знущання з боку ватажків дитячих угруповань.

На запитання «Чи ображав ти інших дітей?». Виявилось, що серед учнів 5–6 та 7–8 класів це явище досить розповсюджене. Підлітки визнають, що вони використовують такі засоби, як смикання, перешкоджання, штовхання, обзивання, залякування та інше. Аналіз відповідей показав, що найчастіше такі форми знущання зустрічаються саме в умовах школи.

Ці відповіді насторожили нас на запитання про те «Чи подобається учням школа в якій вони навчаються?». Результати показали, що 86,6 % учнів зазначили, що їм подобається навчальний заклад у якому вони навчаються. З них 35,0 % учнів зазначають, що дуже подобається, 51,6 % – подобається, а 10,4 % учнів – не подобається і 3,0 % – зовсім не подобається їх навчальний заклад.

Отже, опитування засвідчило, що школа є тим місцем, де підлітки найчастіше зустрічаються з негативним ставленням та знущанням однокласників, ровесників, дещо меншою мірою – учнів старших класів.

Прояви насилля в освітньому середовищі стали предметом нашого дослідження. Як показали результати, найчастіше насилля проявляється у формі фізичного, вербального знущання, морального пригнічення та інших формах насилля. В табл. 1 представлено поширеність форм шкільного насилля серед підлітків.

Таблиця 1 – Форми проявів насилля серед підлітків (у %)*

Форми насилля	5 клас	6 клас	7 клас	8 клас
Фізичне знущання	41,4	56,2	50,1	42,8
Вербальне знущання	37,0	35,4	32,1	35,8
Моральне пригнічення	11,4	10,4	8,0	15,4
Інші форми насилля	9,2	8,0	9,8	6,0

*Складено автором

Результати показали, що особливу небезпеку становить фізичне і психічне насилля підлітків серед ровесників та старших учнів. Вплив фізичного знущання виявлено у 41,4 % дітей п'ятих класів, 56,2 % шостих класів, 50,1 % сьомих класів та 42,8 % восьмих класів. Найчастіше зустрічаються такі випадки фізичного знущання, як побиття дитини, кидання предметів у дитину, смикання за волосся, щипання, фізичне перешкоджання дитині при спробі її вийти з приміщення, залишення дитини однієї в небезпечних місцях, штовхання, ляпаси, не надання допомоги при нещасних випадках, відмова допомогти хворій дитині.

За нашими даними 37, % дітей п'ятих класів, 35,4 % шостих класів, 32,1 % сьомих класів та 35,8 % восьмих класів піддаються вербальному знущанню з боку однокласників, учнів паралельних класів та старшокласників.

Також виявлено, що 11,4 % учнів п'ятих класів, 10,4 % шостих класів, 8,0 % сьомих класів та 15,4 % восьмих класів відчувають моральне пригнічення та ігнорування. Прояви такого психічного насилля виявляються за наступними показниками: залякування, погрози, постійна критика, образи, глузування, пригнічення, ігнорування та ін.

Аналіз свідчить, що чим молодший підліток, тим частіше він потрапляє в ситуації з проявами насилля, як фізичного, так і психічного.

Ми погоджуємося з думкою В. Думко, що виховання дитини в умовах психічного і фізичного насилля призводить до деформації особистості. Підліток, по відношенню до якого застосовують покарання, погрози, фізичне насилля, починає почувати себе небажаним і нелюбимим, ставиться до себе вороже і з презирством. Саме це викликає в нього глибоке почуття провини і сорому за своє існування. Відчуття своєї малоцінності принижує дитину, тому багато дітей навіть не противляться насиллю над собою саме через бажання бути чогось вартими [10].

Сучасний стан соціально-педагогічної ситуації свідчить про те, що робота з подолання проявів насилля

серед учнів загальноосвітніх закладів потребує пошуку ефективних способів їх попередження.

Одним із важливих напрямків подолання насилля серед підлітків є взаємодіюча діяльність соціального працівника та поліції. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» до профілактики правопорушень серед дітей та підлітків, мають залучатися працівники поліції та співпрацювати зі соціальними працівниками на засадах партнерства [11].

Вважаємо, що в подоланні підліткового насилля важливу роль відіграє просвітницько-профілактична діяльність, що спрямована на формування у підлітків знань, умінь і навичок, які сприяють відповідальній, адаптивній, безпечній поведінці.

Ця стратегія стала важливою для розробки освітньої програми «Випробовуй у безпеці». Реалізація програми була спрямована на налагодження відкритого діалогу учнів, соціальних працівників та представників поліції при формуванні просвітницької поведінки як у школі та поза нею.

В основі програми лежить ідея співпраці представників поліції і соціального працівника. Це підхід з орієнтацією на попередження проблеми, а не інцидент, який уже відбувся. Соціальні працівники і шкільні поліцейські, які працюють в школах, можуть відстежувати проблеми і працювати з дітьми, щоб зменшити рівень насильницьких дій серед підлітків, надати знання про способи фізичного, психічного, інформаційного, юридичного самозахисту, формувати критичне мислення. При такому партнерстві соціальний працівник і шкільний поліцейський – це одна команда.

Мета програми: сформувати в учнів мотиваційний (бажання), когнітивний (знання) та поведінковий (уміння та навички) компоненти безпечної правомірної поведінки.

Головними завданнями є:

- створення безпечного середовища у загальноосвітньому закладі;
- забезпечити здійснення ефективної профілактики правопорушень серед учнів;
- сформувати в учнів практичне розуміння права, законодавчої системи України щодо попередження та подолання правопорушень;
- розвинути уявлення про правила безпечної поведінки вдома і в школі;
- сформувати свідоме ставлення до власного здоров'я і життя інших;
- розвинути позитивну взаємодію між поліцією та школою.

Необхідними складовими програми є заняття, з профілактики асоціальної поведінки з основами правових знань. Розроблена нами програма «Випробовуй у безпеці» складається із циклу взаємопов'язаних занять, що проводяться два рази на тиждень тривалістю одна година. Заняття передбачають подолання невпевненості, корегування негативного уявлення про себе, засвоєння конструктивних способів поведінки у конфліктних ситуаціях шкільного життя.

Головна перевага таких занять – це відпрацювання навичок ефективної взаємодії та спілкування без насилля, що є запорукою формування відповідальності за власну поведінку та поведінку інших, готовність прийти на допомогу, розв'язання конфлікту.

Програма передбачає також консультативну роботу з учителями і батьками, з метою отримання необхідних знань про подолання труднощів у спілкуванні з дітьми та усунення недоліків виховання в умовах сім'ї і школи.

Порівняння отриманих результатів з результатами у інших дослідженнях. В дослідженні описані результати діяльності соціального працівника та поліції на засадах партнерства в подоланні насилля серед підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах, розроблено та здійснено апробацію просвітницько-профілактичної програми «Випробовуй у безпеці» з питань запобігання

фізичного і психологічного насилля.

ВИСНОВКИ

Висновки дослідження. Представлений матеріал дає змогу зробити висновки, що проблема насилля є надзвичайно актуальною. Виявлено, що насилля є досить розповсюдженим явищем в середовищі підлітків. Отримані у ході дослідження дані свідчать про те, що у загальноосвітніх закладах існує проблема насилля серед учнів підліткового віку. Підлітки визнають наявність жорстокого ставлення до них ровесників та старших учнів. Серед системних заходів, спрямованих на попередження насилля є створення освітніх профілактичних програм з метою мінімізації явища насилля серед підлітків. Мається на увазі комплекс цілеспрямованих колективних і індивідуальних впливів на свідомість, почуття і волю учнів з метою попередження асоціальної антигромадської спрямованості поведінки неповнолітніх щодо інших людей, перебудови ставлення учнів до оточуючої дійсності.

Упровадження в діяльність навчальних закладів спільної роботи соціальних педагогів і шкільних поліцейських створить умови для проведення ефективної роботи профілактики загрози насилля серед підлітків та надання їм своєчасної допомоги.

Усе вище зазначене актуалізує проблему посилення профілактичної роботи в навчальних закладах щодо попередження будь-яких проявів насильства в учнівському середовищі.

Перспективи подальших досліджень цього напрямку. Проблема піднята в статті потребує подальшого ретельного дослідження, зокрема, потребує вивчення, фізичної, вербальної та непрямой агресії, роздратованості, зростання внутрішньої зібраності підлітків, подолання невпевненості, конструктивні способи поведінки у складних ситуаціях шкільного життя.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16 січ. 2020 р. № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#n984> (дата звернення: 23.04.2020)
2. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум. 2012. 535 с.
3. Лисюк Ю. В. Протидія насильства в сім'ї. Одеса: Одеський юридичний інститут ХНУВС, 2007. 164 с.
4. Гусейнов А. А. Поняття насилля і ненасилля. Вопросы философии. 1994. № 6. С. 35–41.
5. Максимова Л. С. Психологічна корекція особистості дітей, які зазнали насильства в сім'ї: навчально-методичний посібник. Київ: Міленіум. 2011. 251 с.
6. Выготский Л. С. Психология развития человека. Москва: Речь, 2003. 136 с.
7. Крічевська Е. В. Насильство в освітньому середовищі: діагностика, аналіз, стратегії подолання. Особистість в єдиному освітньому просторі: матеріали конф. «Філософія образования личности», 26–27 червня 2010 р. Запоріжжя, 2010. С. 94–106.
8. Рудь Л. І. Насилля та жорстокість: чи існує боулінг в українській школі: шляхи вирішення проблеми. Психолог. 2011. № 39 (471). С. 17–20.
9. Антонян Ю. М. Преступное поведение и психические аномалии. Москва. Спартак. 1998. 215 с.
10. Думко Ф. К. До проблеми насильства в сім'ї. Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Одеса: ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 1999. Вип. 6–7. 112 с.
11. Закон України «Про Національну поліцію»: (Ст. 11 Взаємодія з населенням на засадах партнерства; Ст. 23 Основні повноваження поліції). Відомості Верховної ради України. 2015. № 40–41. С. 379.